

HİKEMİYYE
(الحكمة)

Kâdiriyye tarikatının
Muhammed b. Ebû Bekir
el-Hikemî'ye nisbet edilen
bir kolu
(bk. KÂDİRİYYE).

el-HİKEMÜ'L-ATÂİYYE
(الحكم العطائية)

Şâzeliyye şeyhlerinden
İbn Atâullah el-İskenderî'nin
(ö. 709/1309)
sözlerini ihtiva eden eseri.

Tasavvufun değişik alanlarına ışık tutan müellife ait 300 kadar hikmetli sözle onun dostlarına yazdığı mektuplardan bazı parçalar ve bir münâcâtın meydana gelmektedir. İbn Atâullah'ın, mürşidi Ebû'l-Abbâs el-Mürsî'ye takdim ettiği eserde tasavvufî hayat ve düşüncenin en tartışmalı konuları çok dikkatli bir üslûpla özlü bir şekilde anlatılmıştır. "Nurlar kalplerin ve sırların bineğidir"; "Talep şân değildir, asıl şân iyi edeple rızıklanmandır"; "Seni vehim kadar yöneten bir şey yoktur"; "Başlangıcı parlak olanın sonu da parlaktır" gibi bazı hikmetler birer cümleden ibaret olduğu halde birkaç cümle veya birkaç satırla anlatılan konular da vardır. Havf-recâ, kabz-bast, heybet-üns, cem'-fark gibi tasavvufî hallerin tanımlandığı eserde namazla melâmetin, zühde mârifetin, vahdet-i vücûdla vahdet-i şühûdun, kerâmetle istikamet, ubûdiyetle rubûbiyetin, akılla gönlün, eserle müessirin, tevekkülle teşebbüsün, firkatle vuslatın anlamları ve ilişkileri üzerinde de durulmuştur. Eserde kulluk ve dervişlik psikolojisinin son derece güçlü bir üslûpla özetlenmesi sebebiyle daha sonraki yüzyıllarda sûfiler arasında, "Nazmazda Kur'an'dan başka bir kitap okumak câiz olsaydı *el-Hikem* okunurdu" sözü yaygınlık kazanmıştır.

el-Hikemü'l-Atâ'iyye'de yeni bir tasavvufî yorum ve yaklaşım yoktur; müellifin yaptığı şey, önceki sûfilerin geliştirdiği yorum ve tefekkürü Arapça'nın bütün imkânlarını kullanarak şiirle nesir arası bir üslûpla özlü cümleler halinde ortaya koymaktan ibarettir. Eserde yer alan hadislerin büyük çoğunluğu sahih hadis kitaplarında bulunmaktadır. Müellifin ayrıca tasavvuf klasiklerinden de istifade ettiği kesin olmakla birlikte bunların hiçbirinin adından söz etmemiştir. Hikmetlerden birini okurken akla gelebilecek so-

rular daha sonraki hikmetle cevaplandırılmış, böylece esere bir bütünlük kazandırılmıştır. İbn Atâullah'ın, "Bu kitapta *İhyâ'da* olan her şey fazlasıyla mevcuttur" ifadesiyle takdir edilmesi aynı zamanda kitabın kapsamının zenginliğine de işaret etmektedir. İbadet ve taat gibi konuların özlü ve etkili bir şekilde anlatılması eserin tasavvufî çevrelerin dışında da ilgi görmesini sağlamıştır.

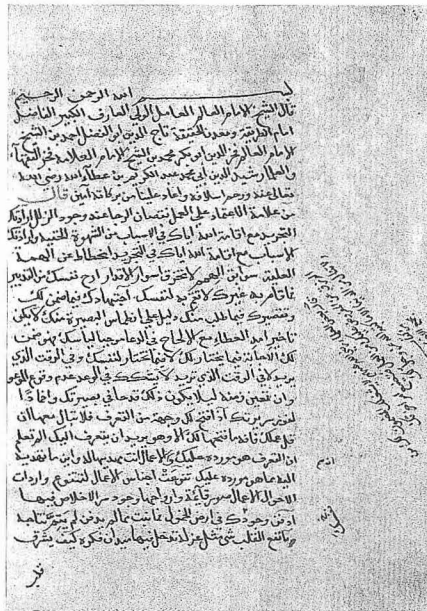
Yetmiş beş kadar şerhi bulunan *el-Hikemü'l-Atâ'iyye* (bu şerhlerin bir listesi için bk. *Tasavvufî Hikmetler: Hikem-i Atâ'iyye* [trc. Mustafa Kara], tercüme edilen girişi, s. 73-85), böylece İbnü'l-Arabî'nin *Fuşûşü'l-hikem*'i gibi üzerinde en çok şerh yazılmış olan tasavvufî eserler arasında yer almıştır. En tanınmış şerhleri şunlardır: İbn Abbâd er-Rundî (ö. 792/1390), *Gayşü'l-mevâhibi'l-aliyye fi şerhi'l-Hikemi'l-Atâ'iyye* (Kahire 1358/1939, 1390/1970, 1988); Ahmed ez-Zerrûk, *el-Fütûhâtü'r-rahmâniyye* (Tripoli 1969; Kahire 1986); Müttaki el-Hindî, *en-Nehcü'l-etem fi tebvîbi'l-Hikem* (Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Ulucami, nr. 1683); Muhammed Abdür-raûf el-Münâvî, *ed-Dürerü'l-cevheriyye fi şerhi'l-Hikemi'l-Atâ'iyye* (İÜ Ktp., AY, nr. 943); Ahmed el-Kuşâşî, *el-Kelîmetü'l-vüştâ fi şerhi Hikemi İbn 'Atâ'* (*İzâhu'l-meknûn*, I, 413; II, 300; Zirikî,

I, 228); Abdullah eş-Şerkâvî, *el-Minehu'l-kudsiyye 'ale'l-Hikemi'l-Atâ'iyye* (*Gayşü'l-mevâhib* kenarında, Kahire 1358/1939); İbn Acîbe, *İkâzü'l-himem fi şerhi'l-Hikem* (Beyrut, ts.).

el-Hikemü'l-Atâ'iyye üzerinde, aynı konuya dair hikmetleri bir araya getiren, böylece eseri bölümlere ayırıp yeni bir şekle sokarak okuyucunun ondan daha çok faydalanmasına imkân sağlayan çalışmalar da yapılmıştır. Bu tür çalışmaların en eski örneği, Şâzelî şeyhi Ahmed ez-Zerrûk tarafından *Tebvîbü'l-Hikem* adıyla ortaya konmuştur (İÜ Ktp., AY, nr. 1093, 3331). Zerrûk eseri "ilim, tövbe, ihlâs, salât, uzlet, humûl, riâyetu'l-vakt, zikir, fikir, zühd, fakr, riyâzetü'n-nefs, havf, recâ, âdâbü'd-duâ, teslim, sabır, zikir-i hafî, sohbet, tama', tevazu, istidrâk, vird, vârid, merâtibü's-selâkin, kabz, bast, envar, kurb, ba'zu hasâisi'l-ârif, teferrûs, istidlâl, va'z, şükür" başlıklı bölümlere ayırmıştır.

Eser ilk defa Ali Urî Efendi (ö. 1887) tarafından Türkçe'ye çevrilip şerhedilmiştir (İÜ Ktp., TY, nr. 849). Daha sonra Kastamonulu Ahmed Mâhir Efendi (ö. 1922) *el-Muhkem fi şerhi'l-Hikem* adlı eserinde (I-II, İstanbul 1323) her hikmetin Arapça metni ve tercümesiyle manzum çevirisini verdikten sonra açıklamalarını yapmıştır. Bu açıklamalarda tasavvufa

el-Hikemü'l-Atâ'iyye'nin zahiriyesiyle ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2000/3)

dair kitaplardan ve özellikle eserin şerhlerinden istifade edilmiş, her hikmetin sonunda konuyla ilgili Arapça, Farsça veya Türkçe bir beyit kaydedilmiştir (*DİA*, II, 98). Mustafa Enver Efendi'nin de (ö. 1909) eserle ilgili bir tercümesi bulunmakta olup kitap henüz basılmamıştır (Sayar, s. 38). Saffet Kemaleddin Yetkin tarafından *el-Hikemü'l-Atâiyye* adıyla yapılan Türkçe tercüme ise (İstanbul 1950) hikmetlerin metin ve anlamlarıyla açıklamalarını ihtiva etmektedir. Eseri hazırlarken İbn Abbâd er-Rundî ve Şerkâvî şerhlerinden faydalandığını belirten mütercim (bk. s. II-III), Ahmed Mâhir Efendi'nin şerhinden hiç söz etmemesi dikkat çekicidir. Ayrıca Orhan Parlak ve Cemil Çiftçi eseri *Hikmetler Kitabı* (İstanbul 1981), Mustafa Kara *Tasavvufî Hikmetler* adıyla (İstanbul 1990) tercüme etmişlerdir. Beşiktaş Yahyâ Efendi Dergâhı son postnişini Abdülhay Efendi'nin (Öztoprak [ö. 1961]) eser üzerine yaptığı sohbetlerde tutulan notlar da *Veliler Sofrası* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1993). Paul Nwyia, *Ibn 'Atâ' Allâh et la naissance de la confrérie Şâdîlite* adlı eserinde "Nil kıyılarında oluşan en son sûfî hârikası" diye nitelediği *el-Hikemü'l-'Atâ'iyye*'yi geniş bir inceleme yazısı, tenkitli metin ve Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (Beyrut 1972). Victor Danner eseri *Ibn 'Atâ' Allâh's Şûfi Aphorisms* adıyla İngilizce'ye (Leiden 1973), Annemarie Schimmel *Texte zum nachdenken Ibn 'Atâ' Allâh, Bedrângnisse sind Teppiche voller Gnaden* adıyla Almanca'ya (Freiburg 1987) çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Atâullah el-İskenderî, *el-Hikemü'l-Atâiyye* (trc. Saffet Yetkin), İstanbul 1950, tercüme edenin önsözü, s. II-III; a.mlf., *Tasavvufî Hikmetler: Hikem-i Atâiyye* (trc. Mustafa Kara), İstanbul 1990, tercüme edenin girişi, s. 11-16, 73-85; İbn Abbâd er-Rundî, *Ğayşü'l-mevâhibi'l-'aliyye fî şerhi'l-Hikemi'l-'Atâ'iyye*, Kahire 1390/1970, I, 1-10; *Keşfü'z-zunûn*, I, 676, 747; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 137, 621; *İzâhu'l-meknûn*, I, 413; II, 304; *Kehhâle*, *Mu'cemü'l-mü'el-lifîn*, I, 155; VIII, 207; IX, 275; Zirikî, *el-A'lam*, I, 87, 228; V, 124; VII, 190, 344; Brockelmann, *GAL*, II, 143-144; *Suppl.*, II, 146, 462; Osman Ergin, *Abdülaziz Mecdi Tolun*, İstanbul 1942, s. 138; Ebû'l-Vefâ et-Teftâzânî, *Ibn 'Atâ'ullah es-Sekenderî*, Kahire 1389, s. 97-98; Zeki Mübarek, *et-Taavvufü'l-İslâmî*, Beyrut, ts., s. 102-118; Ahmet Güner Sayar, A. Süheyl Ünver, İstanbul 1994, s. 37-38; Mustafa Kara, "Şâzeliye Literatürü Üzerine Bir Deneme", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, Bursa 1992, s. 19-28; Abdülkerim Abdülkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi, Balıklıazâde", *DİA*, II, 98.

MUSTAFA KARA

HİKMET (الحكمة)

Din ve felsefe alanında kullanılan geniş kapsamlı bir terim.

Klasik sözlüklerde hikmet kelimesinin (çoğulu *hikem*) "yargıda bulunmak" anlamındaki *hüküm* masdarından isim olduğu belirtilir; ayrıca "engellemek, alıkoymak, gemlemek; sağlam olmak" mânalarına gelen *ihkâm* masdarlarıyla anlam ilişkisi kurulur. İbn Düreyd'in tesbitine göre Arapça'daki "el-kelime mine'l-hikme" deyiminde geçen hikmet kelimesinde "alıkoymak, gem vurmak, sakındırmak" anlamı daha çok belirgindir. Zira bu deyimle kastedilen şey insanı iyi olana yönlendiren, çirkin ve kötü olandan alıkoyma sözdür. Böyle ahlâkî muhtevalı özlü sözlere hikmetin yanı sıra *hüküm* de denmektedir (*Cemheretü'l-luğa*, "hkm"). Bu iki kelimenin anlamını birbirine daha da yaklaştıran Cevherî, hikmetin *ihkâm*la bağlantısı sebebiyle *hakîm* kelimesine hem "işleri gereği gibi sağlam ve kusursuz yapan" hem de "âlim ve ilmî hüküm sahibi" mânalarını vermektedir. İshak b. İbrâhim el-Fârâbî ise hikmetin anlamını kısaca "mânaları idrak etmek" şeklinde açıklamaktadır (*Divânü'l-edebe*, I, 200). Batı kaynakları, Arapça hikmetin Kitâb-ı Mukaddes'in birçok yerinde "zihnî kabiliyet, ustalık" anlamında kullanılan İbrânîce *hokhmah* kelimesiyle aynı semitik köke dayandığını belirtir (*ER*, VI, 415; *EJd.*, XVI, 558).

İbn Manzûr, hikmetin özellikle Allah'a nisbeti halinde "en değerli varlıkları en üstün bilgiyle bilmek" mânasına geldiğini belirtir. Hikmet ve hüküm kelimeleri "bilmek" (ilim) ve "anlamak" (fıkıh) mânalarında eş anlamlı olur. Meselâ, "Ona -Hz. Yahyâ'ya- çocuk iken hüküm verdik" (Mer-yem 19/12) âyetinde geçen hüküm "bilme ve anlama" mânasıyla hikmet demektir. "Bazı şiirler vardır ki hükümün / hikmetin ifadesidir" meâlindeki hadisin (aş. bk.) farklı iki rivayet şekli de bu iki kelimenin eş anlamlı olduğunu gösterir. Ancak hükümün ilim ve fıkıhla birlikte yargıda bulunmak (kazâ) anlamında da kullanıldığı belirtilmelidir. Nitekim Allah'a "hakîm" denilmesi öncelikle hükümün O'na ait oluşundandır. İnsana nisbet edilmesi halinde hikmetin "dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma" anlamına geldiğini belirten İbn Manzûr eski Araplar'ın "muḥakkem" kelimesini "hikmetli, tecrübeli, olgun kimse" mânasın-

da kullandığını söyler ve beşerî hikmetin tecrübî birikimle ilgisine dikkat çeker (*Li-sânü'l-'Arab*, "hkm" md.). Klasik sözlüklerin verilerini modern tarzda yeniden derleyen Lane hikmetin ilk anlamını "cahilâne davranışlardan alıkoyma şey" olarak belirlemiş, hikmetin bilgi ve hükümle alâkasının yanı sıra davranışla ilgisine de dikkat çekmiştir (*Lexicon*, II, 617).

Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin, "Hikmet insanın gücü ölçüsünde nesnelerin mahiyet ve hakikatlerini bilmesidir" şeklindeki tanımında dönemindeki felsefî telâkinin etkisi açıkça görülmektedir. Hikmetin "ilim-amel bütünlüğü, gerçeği ifade eden her türlü söz, gereksiz lafızlardan arındırılmış akla uygun özlü söz" gibi anlamlarına işaret eden Cürcânî, kelimenin bazı tamlamalar içinde kazandığı mânaları da belirtmektedir. Buna göre "ilâhî hikmet" (el-hikmetü'l-ilâhiyye) beşerî güç ve iradenin yönlendiremediği, kontrol edemediği, maddeden arınmış ontolojik gerçekliğe sahip varlıkların durumlarını araştıran bir ilmin adı olup bu tanımıyla metafizik disiplinini ifade etmektedir. Cürcânî, hikmetin daha özel kullanımlarını da vererek şeriat ve tarikat ilimleri çerçevesinde "dile getirilmiş hikmet" (el-hikmetü'l-mantûk bihâ) ve sadece bazı mânevî seçkinlere has olan "dile getirilmeyen hikmet" (el-hikmetü'l-meskût anhâ) kavramlarından söz etmektedir (*Ta'rifât*, "el-hikme, el-hikmetü'l-ilâhiyye", "el-hikmetü'l-mantûk bi-hâ", "el-hikmetü'l-meskût 'an-hâ" md.leri). Tehânevî, bunların yanında "hikmet ilmi" (ilmü'l-hikme) tabirinin felsefe karşılığında kullanıldığını belirtmekte, hikmetin akfî gücün itidalini ifade eden tanımıyla tasavvufu kazandığı, "nefsin ve şeytanın âfetlerini ve bunlardan koruyucu mânevî riyâzet yollarını bilmek" şeklindeki anlamını da aktarmaktadır (*Keşşâf*, I, 370).

Kur'an-ı Kerîm'de hikmet, on yerde kitap kelimesiyle beraber olmak üzere yirmi defa geçmektedir; ayrıca üç defa "mülk", birer defa da mev'iza, hayır, âyet kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır; "hikmetün bâliga" terkibi ise bizzat Kur'an-ı Kerîm'i ifade eder. Bu kelimelerin hikmetle birlikte kullanılması, hikmetin hangi anlamda delâlet ettiği hususunda çeşitli yorumlara yol açmıştır. Kur'an terminolojisine dair günümüze ulaşmış en eski metinlerden biri olan Mukâtil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir* adlı eserinde hikmetin beş "vech"i olduğu belirtilmektedir. 1. Kur'an'da emir ve nehiy kipleriyle geçen öğütler (meselâ bk. el-